

Ateism kui nõukogude teadus¹

ATKO REMMEL

TÜ usuteaduskond

Võttes vaatluse alla teadusliku ateismi kui nõukogude teaduse väljakujunemise, ei saa käsitlemata jätta religioonipoliitilist situatsiooni Nõukogude Liidus alates oktoobrirevolutsioonist. Sõjajärgset perioodi kirjeldavad Arto Luukkaneni teosed,² sõjajärgse olustikuga tutvumiseks võib soovitada John Andersoni.³ Riigi ja religiooni suhteid Nõukogude Eestis vaatlevad näiteks Vello Salo,⁴ Riho Altnurme⁵ ja Andrei Sõtšov,⁶ asjaomast teavet saab ülevaate teosest „Eesti oikumeenia lugu”⁷ ja Toivo Pilli koostatud artiklikogumikest.⁸ Ateismi-

¹ Uurimistööd on toetanud Eesti Haridus- ja Teadusministeerium, sihtfinantseeritav teadusteema SF0180026s11.

² Arto Luukkanen. *Party of Unbelief: The Religious Policy of the Bolshevik Party 1917–1929*. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura, 1994; Arto Luukkanen. *The Religious Policy of the Stalinist State: A Case Study: The Central Standing Commission on Religious Questions, 1929–1938*. Helsinki: SHS, 1997.

³ John Anderson. *Religion, State and Politics in the Soviet Union and Successor States*. (1994)

⁴ Vello Salo. *Riik ja kirikud 1940–1991*. Brampton: Maarjamaa, 2000.

⁵ Riho Altnurme. *Eesti Evangeeliumi Luteriusu Kirik ja Nõukogude riik 1944–1949*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2001.

⁶ Andrei Sõtšov. *Eesti Õigeusu piiskopkond nõukogude religioonipoliitika mõjuväljas 1954–1964*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2008.

⁷ *Eesti oikumeenia lugu*. Toim. Riho Altnurme. Tallinn: Eesti Kirikute Nõukogu, 2009

⁸ Teekond teisenevas ajas. Peatükke Eesti vabakoguduste ajaloost. Toim. Toivo Pilli. Tartu: Kõrgem Usuteaduslik Seminar, 2005; *Eastern European Baptist History: New Perspectives*. Ed. Sharyl Corrado and Toivo Pilli. Praha: International Baptist Theological Seminary of the European Baptist Federation, 2007.

loolist tausta pakuvad siinkirjutaja magistritöö⁹ ja kirjutus „Religioonivastase võitluse korraldusest Nõukogude Eestis”,¹⁰ mis tutvustab nõukogudeaegseid tavandeid ja sellealase tegevuse eest seisnud ametkondi. Ateismi teaduslikkust (või pigem mitteteaduslikkust) käsitlevad Kimmo Kääriäinen,¹¹ James Thrower,¹² William van den Bercken¹³ ja Thomas Blakeley.¹⁴

Nõukogude religioonipoliitika alustest

Nõukogude riigi suhe religiooni- ja usuasjadesse põhines Karl Marxi (1818–1883) tuntud maksiimil usu kui oopiumi kohta, mis haakus tema klassivõitluse teooriaga: religioon on rõhutava klassi vaigistamise puhver, mis ei lase ärgata inimeste kaasasündinud „revolutsioonilisel teadvusel” ning seetõttu on valitsevad klassid juba aegade algusest saadik olnud eluliselt huvitatud religioossuse püsimisest. Religiooni suhtes äärmuslikult vaenulik Vladimir Lenin (1870–1924) arendas seda käsitlust veelgi edasi.¹⁵ Lenini seisukoht on arusaadav, sest tegu oli kahe konkureeriva ideoloogilise süsteemiga, mis tema käsitluses olid teineteist välistavad ehk toonast kõnepruuki kasutades: kommunistlik ideoloogia on õige, aga religioosne maailmapilt on vaid tegelikkuse ähmastunud peegeldus. Sellise modernistliku tõeskaala järgi võivad kaks seisukohta olla tõele lähemal või kaugemal, kuid ei saa mitte mingil juhul kehtida samal ajal.

Sotsialistlikus ühiskonnas, kus inimesed on „täiesti vabad”, pidid ajale jalgu jäänud religioon ja usk kaduma, peamiselt seetõttu, et religioossust ei vaadeldud mitte inimloomuse ühe omadusena, vaid

⁹ Atko Remmel. Ateismi ajaloost Eestis (XIX sajandi lõpust kuni aastani 1989). Magistritöö. Juhendaja Riho Altnurme. Tartu: Tartu Ülikool, 2004.

¹⁰ Atko Remmel. Religioonivastase võitluse korraldusest Nõukogude Eestis. — Ajalooline Ajakiri. 2008. 3. Lk 245–280.

¹¹ Kimmo Kääriäinen. Discussion on scientific atheism as a Soviet science, 1960–1985. Suomalaisen Tiedeakatemia toimituksia. Sarja B. 0066-2011. Helsinki: Akateeminen Kirjakauppa, 1989.

¹² James Thrower. Marxist-Leninist „scientific atheism” and the study of religion and atheism in the USSR. New York: Mounnton Walter de Gruyter, 1983.

¹³ William van der Berken. Ideology and Atheism in Soviet Union. Berlin-New York, 1989.

¹⁴ Thomas J. Blakeley. Scientific Atheism: an Introduction. Studies in Soviet Thought. IV. 1964. P. 277–295.

¹⁵ Kokkuvõtet sellest võrdlemisi robustsest poleemikast on võimalik lugeda teosest: Vladimir Iljitš Lenin. Religioonist ja kirikust. Tallinn: Eesti Raamat, 1975.

ainult sotsiaalselt laadi nähtusena. Seetõttu pidi sotsiaalse pinnase ebasoodsaks muutmine looma eeldused religiooni väljasuremiseks. Samal moel käsitleti ka ateismi „sotsiaalselt tingitud ideoloogilise nähtena”.¹⁶ Leninliku käsitluse järgi ei olnud võitlus religiooni ja poliitilise klerikalismi vastu mitte omaette eesmärk, vaid „allutatud rahvahulkade poliitilise kasvatamise aktuaalsetele ülesannetele”.¹⁷ Siit tuleb esile ateismi vastuoluline positsioon: ühest küljest on ta justkui üks õpetuse alustalasid, teisest küljest aga ainult ideoloogilisel võitlusväljal ülemvõimu saavutamise vahend, mille järele pidanuks vajadus aja jooksul kaduma. Seetõttu võib ateismi pidada marksistlik-leninliku ideoloogia lahutamatuks, ent suhteliselt iseiseivaks või kõrvaliseks osaks.

Ametlikult pidanuks ateism nõukogude ühiskonnas olema neutraalsel positsioonil samamoodi kui teised uskumused: näiliselt oli usuvabadus tagatud klausliga „Usk tuleb kuulutada eraasjaks. Riigil ei tohi olla tegemist usuühinguga, usuühingud ei tohi olla seotud riigivõimuga. Igaühel peab olema täielik vabadus tunnistada mistahes usku või mitte tunnistada, s.o olla ateist, kelleks ongi tavaliselt iga sotsialist”.¹⁸ Et täidesaatev võim riigis oli kommunistliku partei käes, kelle hinnangul „religioon ei ole töölispartei suhtes eraasi”,¹⁹ muutus see põhimõte üksnes demokraatlikuna kõlavaks nonsensiks ning ateismist kui kommunistliku partei ideoloogia ühest osast sai juhtiv usund, mida toetas Nõukogude riik. Seetõttu hakkas nii nõukogude ateism kui ka kogu nõukogude ideoloogia üha enam sarnanema traditsioonilise religiooniga.

Üks olulisemaid põhjusi, miks omandati religioonile omased jooned, oli ilmselge vastandumine kristlusele. Ühes kommunistide häälekandjas oli pragmaatiliselt sedastatud: „Kui tahame võidelda kiriklike kommetega, peame asemele seadma omad viisid, proletaarsed kombed.”²⁰ Seepärast kopeeris religioonivastane võitlus suurel määral

¹⁶ Lembit Raid. Vabamõtlejate ringidest massilise ateismini. Tallinn, 1978. Lk 176.

¹⁷ Samas. Lk 95.

¹⁸ Lenin. Religioonist ja kirikust. Lk 211–215.

¹⁹ Samas.

²⁰ Noor Tööline. 1922. 5. Lk 147. Veel 1970. aastal on sm Uus Ministrite Nõukogu tavandikomisjoni istungil sedastanud, et „Kirikut saab välja tõrjuda vaid kombetalituste kaudu” (ENSV Ministrite Nõukogu (MN) tavandikomisjoni protokol-liraamat 1970. ERA. R-1-10-800. L 5).

kiriklikku metodoloogiat (nt nn punajutlused Eesti Tööraha Kommuuni ajal või Venemaal 1920. aastatel Lev Trotski (1879–1940) eestvedamisel loodud uued kombetalitused) ning see lähendas ateismi ka väliselt üha enam religioonile. Ühelt poolt vastandumise tõttu, teiselt poolt ilmselt ideoloogia loomuliku arengu tõttu muutus nõukogude süsteem aina enam tsiviil- (või poliitiliseks) religiooniks, milles ateistlikud seisukohad kuulusid dogmaatiliste tõekriteeriumide juurde.

Aegamööda sai ideoloogilisest alusest märksa olulisemaks ateismi kui vahendi roll, mille abil võideldi religioosete jäänukite vastu nõukogude inimeste teadvuses. Tegu oli ilmselgelt püüuga asendada üht religiooni teisega, ometi eitati järjekindlalt kommunistliku süsteemi ja religiooni mis tahes sarnasust ning seda märganute mõtteavaldused tunnistati valedeks²¹. Juba enne Nõukogude riigi teket oli Lenin isiklikult astunud välja nende vastu, kes püüdsid otseselt ühitada kommunismi ja religiooni (XX sajandi alguses tekkinud *bogostroitel*'ite ja *bogoiskatel*'ite liikumine: „Aga kas jumalaehitamine ei ole kõige halvem enda täissülitamise viis?”²² jms). Hoolimata sellisest seisukohast jäi ateismist kuni Nõukogude Liidu (NL) lõpupäevadeni enamjaolt mulje kui usuvoolest, mis on kõigi teiste usuvoolude vastu.

Nõukogude Liidu algusaegadel võttis ateistlik kampaania kohati üsna drastilisi vorme²³ ja vaibus alles 1930. aastate lõpupuole. Seejärel

²¹ Näiteks võib tuua kodanik N. Villemi kirja aastast 1974 ühingu „Teadus” ateismi teaduslik-metoodilisele nõukogule: „Usklikkudega rahu sisseseadmine. Kommunismi arenemine on juba nii kaugel, et isegi usuaegade selgitamiseks jätkub aega. Tekkimisel on uus „Nõukogude kirik”. Mille sihiks on teadusliku usu väljatöötamine ja selle abil meie kirikute ühtlustamine ja kõikide teiste uskude normaalseks õpetamine selle abil (kogu ilmas). Teaduslik usk on kiriku õpetuse parandamine, ajakohastamine ja päikesega arvestamise õpetus ja päikeste ja elu tekkimise (maakeral) põhjustaja teadmine professorite seletuse järgi (nn Jumala teadmine). Mõte võetud Itaalia kristlikust Kommunistlikust Parteist lugedes ja seda edasi arendades, täiendades.” Vastuses kirjale soovitab Kuulo Vimmsaare tutvuda kaasalisatud brošüüriga: L. G. Ossintseva ja B. I. Opeinik. Marksistlik-leninliku õpetuse religiooniga samastamise paikapidamatus. Moskva, 1973. Teadusliku ateismi propaganda TMN materjalid 1974. ERA. R-2048-1-1181. L 19–21. Mainitud brošüüri kohta puudub kahjuks igasugune täpsem teave, tegu võib olla nt ühingu „Teadus” lektorite täienduskoolituse materjaliga, mis ei kajastu raamatukogude nimekirjades.

²² Lenin. Religioonist ja kirikust. Lk 86.

²³ Vt lähemalt nt Arto Luukkaneni eespool märgitud teoseid või William B. Husband. Godless Communists: Atheism and Society in Soviet Russia, 1917–1932. Northern Illinois University Press, 2003.

olid usuasjad kuni Jossif Stalini (1879–1953) surmani võrdlemisi teisejärgulised. Nikita Hruštšovi (1894–1971) võimuletuleku järel leidsid nõukogude religioonipoliitikas aset mõningad muutused. Kõikvõimalike poliitiliste põhjuste kõrval võib üheks ajendiks pidada utoopilist plaani luua uus inimtõug – nõukogude inimene –, kes oleks vaba mineviku iganditest, ja saavutada kommunism 1980. aastaks. Et uue juurutamist takistavaks põhiigandiks peeti religiooni, siis vallandus 1950. aastate lõpus meedia vahendusel äge ateismikampaania, mis kestis kuni kuuekümnendate aastate keskpaigani. Mõned uurijad on pidanud seda kampaaniat 1958. aastal vastu võetud haridusreformi kaasnähtuseks.²⁴

„Teadusliku ateismi” olemusest ja teaduslikkusest

Küsimusele „Mis on teaduslik ateism?” on raske vastata, sest isegi nõukogude ateistid ei jõudnud ateismi subjekti ja objekti suhtes täielikule üksmeelele,²⁵ rääkimata välisuurijatest, kes püüdsid teadusliku ateismi loomust tabada piiri tagant. Keskeriõppeasutustes õpikuna soovitatud teoses „Teadusliku ateismi alused” antud määratlus on üpris abstraktne: „teadus, mis uurib religioonist lahtiütlemise protsessi seaduspärasust nii üksikisiku kui ka terve inimkonna poolt”.²⁶ Üldiselt iseloomustab abstraktsus kogu käsitlusainet. Ühest selgust ei olnud ka teadusliku ateismi struktuuris. Üks võimalikest jaotustest on järgmine:

1. Religiooni teaduslik uurimine
 - a) religioonifilosoofia
 - b) religioonisotsioloogia
 - c) religioonipsühholoogia
 - d) religioonilugu

²⁴ Joan Delaney Grossman. Khrushchev’s anti-religious policy and the campaign of 1954. – *Soviet Studies* 24. No. 3 (1973). Lk 382.

²⁵ Põhjalik ülevaade sellest arutelust on toodud Kimmo Kääriäineni eespool mainitud teoses. Ka Kuulo Vimmsaare on tunnistanud: „Suhteliselt hästi on eestikeelses kirjasõnas esitatud marksismi-leninismi põhimõtteline religioonikäsitlus, mis ei igane. Mis on aga ateism, selle kohta võib leida vaid lühikirjutisi, ehkki probleem pole nii endastmõistetavalt lihtne, nagu esimesel pilgul paistab.” Kuulo Vimmsaare. Ateistlik kirjandus Nõukogude Eestis. – *Eesti Kommunist*. 1974. 3.

²⁶ Nikolai Gordijenko (toim.). *Teadusliku ateismi alused*. Tallinn: Eesti Raamat, 1980. Lk 9.

2. Religioonikriitika

3. Ateistliku hariduse teooria

4. Ateismi ajalugu.

1950. aastateks oli suhtumises religioonisse läbitud mitu etappi: algatatud oli propagandasõda ning segatud usutalitusi, purustatud kirikuid ja vangistatud või koguni hukatud vaimulikke. Ka alanud ateismikampaania (üldlevinud käsitluse järgi 1959–1964) alguses olid seisukohad veel võrdlemisi hüsteerilised, kuid edaspidi suhtumine mõnevõrra leevenes ning religioonist tingitud kahju käsitleti peamiselt ideoloogilisena: „Usk ei ole ju midagi kuritegelikku, aga ta on ideoloogiliselt kahjulik, nüristab vaimu.”²⁷ Kuigi juba Lenin oli rõhutanud, et ateistlik töö vajab rohkem teaduslikkust, kinnistus termin „teaduslik ateism” alles 1954. aastal NLKP Keskkomitees vastu võetud kahe otsuse põhjal: „Suurtest puudustest teaduslikus-ateistlikus propagandas ja selle parandamise abinõudest” ja „Vigadest teaduslik-ateistliku propaganda tegemisel elanikkonna hulgas”.²⁸ Muude juhtnõuete seas nõudsid mõlemad otsused teaduslik-ateistliku tegevuse uut taset.

Milles seisnes „uus tasand”? Nõukogude ideoloogia õpetas, et „religiooni sotsiaalsete juurte läbilõikamisega” religioon kaob, kuid hoolimata „juurte läbilõikamisest” ei olnud religioon juba kolmekümne aasta vältel ilmutanud erilisi kadumismärke. Seetõttu pöörduti nüüd teaduse poole, et usu hävingut kiirendada. Teadusliku ateismi tekkeajaks peetakse enamasti 1959. aastat, mil filosoof Mihhail Rutkevitsš (1917–2009) kirjutas, et „teaduslikku ateismi, nagu ka eetikat ja esteetikat, võib pidada eraldiseisvaks filosoofiliseks teaduseks”.²⁹ Samal aastal võeti ülikoolide õppekavasse aine „Teadusliku ateismi alused”.

Kuigi nüüd kasutati määratlust „teaduslik ateism”, ei tunnistanud eelnenud ateismi ebateaduslikuks. Räägiti lihtsalt ateismi uuest tasandist, seega järjepidevus varasemaga säilis ning ateism jaotati nüüdsest kaheks: ateistlike vaadete levik n-ö laiuti rahvahulkades

²⁷ Heino Kään. Ateistide argipäevad. Tallinn: Eesti Raamat, 1985. Lk 27.

²⁸ Kogu otsuse teksti vt: Ideoloogilise töö küsimusi. NLKP tähtsamate otsuste kogumik (1954–1961). Tallinn, 1962. Lk 65–69.

²⁹ Kimmo Kääriäinen. Discussion on scientific atheism as a Soviet science, 1960–1985. Suomalaisen Tiedeakatemia toimituksia. Akateeminen Kirjakauppa, 1989. Lk 28.

ning sellega seotud lahkulöömine kirikust ja religioonist (kutsutud ka „vulgaarateismiks” või „stiihiliseks ateismiks”), mis pidi toimuma „elukogemuse põhjal”. See suund ei eeldanud ülemäärast kokkupuudet teaduslikkusega ning tihti liigitatakse selle alla ka praktiline kirikuvastane tegevus. Kõrgem tasand oli ateism kui teaduslik distsipliin, mille uurimisobjektiks peeti kogu religioosset ja ateistlikku maailmavaadet hõlmavat nähtuste kompleksi. Toonases erialakirjanduses kinnitati, et „lõpptulemuses on mõlemad protsessid omavahel läbi põimunud ja mõjutavad teineteist, kuid erinevad tegelikkuse peegeldamise astme poolest”.³⁰ Et teaduslik ateism oli „teaduslik”, siis käsitleti „teaduslikest printsiipidest” lähtudes ka vulgaartasandi ideoloogilist kirikuvastast tegevust ja see muutus teadusliku ateismi – mis pidanuks olema teoreetiline ala – praktiliseks väljundiks. Seega oli vulgaarateism religioosse maailma eitamine ja ründamine, teaduslik ateism aga andis sellele rünnakule „teaduslikkusel” põhinevad relvad ning oli ühtlasi selle rünnaku apoloogia (ebateaduslikkuse kaotamine).

Teaduslikku ateismi peeti igasuguse ateismi kõrgeimaks vormiks, mis ligi kahe ja poole tuhande aastase arengu jooksul (alates antiikatomistidest) oli viimaks saavutanud täiuse, tänu Karl Marxi (1818–1883), Friedrich Engelsi (1820–1895) ja Lenini töödele, „mis on tõeliseks teaduslik-ateistlike teadmiste entsüklopeediaks”.³¹ Kõik teised ateismi liigid (ja võimalik dialoog oponentidega) elimineeriti ideoloogiliste *ad hominem* argumentidega, nt Lääne „kodaanlikku ateismi” käsitleti „stiihilisena”, mis ei läinud „teoreetilises mõttes kaugemale uusaja ateismist ega tõstnud ateistlikku mõtet kõrgemale tasemele”,³² sest „kõiki ühiskondlikke nähtusi, sealhulgas ka religiooni, vaatlesid nad ebateaduslikelt, idealistlikelt seisukohtadelt, millega seletubki nende ateistlike veendumuste piiratus”.³³

Samalaadseid tautoloogilisi skeeme leidub teadusliku ateismi puhul veelgi. Kuigi ateismi siht oli eelkõige jutlustada religiooni vastu (n-ö ateismi purustav külg), kõneldi teaduslikus ateismis ka „ateismi loovast küljest”, see pidi olema „dialektilis-materialistliku maailma-

³⁰ Kuulo Vimmsaare. Ateism, religioon, sotsioloogia. Tallinn, 1970. Lk 5–6.

³¹ Gordijenko. Teadusliku ateismi alused. Lk 75.

³² Samas. Lk 74.

³³ Samas. Lk 75.

vaate poolt antava tegelikkuse teadusliku mõistmise kinnistamine inimeste teadvuses”.³⁴ Et peamine argument selles vallas oli „loodusteadused ja idealistlik maailmapilt on teineteist välistavad” ning „loodusteaduste andmed on tõesed”, siis oli ateismi elujaatav külg sama mis purustav külg, üksnes teistmoodi sõnastatud. Seda skeemi illustreerib ehk kõige selgemalt Marxi tsitaat: „Ateism on jumala eitamine ja ta jaatab inimeseks olemist just nimetatud eitamise kaudu.”³⁵

Seega toetusid teadusliku ateismi väited kahele sambale: enne kõike marksismi-leninismi ideoloogilistele alustele ning loodusteadustelt pärit seisukohtadele. Ideoloogilises mõttes oli teadusliku ateismi teaduslikkuse esmane ja peamine põhjendus see, et ta oli marksistliku-leninliku ideoloogia üks osa. Sellest lähtudes formuleeriti tõekriteeriumid ning ideoloogia omandas „teaduslikkuse” dogmaatilise väite „marksism-leninism on teaduslik maailmavaade” abil. Nende lähtepunktide alusel said teadusliku põhjenduse automaatselt nii kommunistliku partei ideoloogia (ja selle eri nüansid) kui ka kõikvõimalikud poliitilised otsused ja tegevused.

Partei ideoloogia teaduslikkuse toetusena serveeriti omakorda nõukogude teaduse saavutusi, mis ideoloogilisse taustsüsteemi paigutamise tõttu ei suutnud sellist sünergiat kuidagi vältida. Et teaduslik ateism „kritiseerib religiooni selleks, et tõrjuda see teadusliku maailmavaate abil välja ja suunata inimese energia religiooselt aktiivsusele teistele inimväärikusele enam vastavatele tegevusvormidele”,³⁶ siis oli selle eesmärk koguda teaduslikku materjali, mille põhjal „ateistlikult” purustada religioon ja kirik: esmalt näidata loodusteaduste andmetele tuginedes religiooni objekti (jumala) olematust, üksiti aga seda, kuidas on võimalik teooria ilma objektita ja miks ta sel juhul veel elumärke ilmutab ehk omaaegset terminoloogiat kasutades: leida „religiooni sotsiaalsed juured” ja need siis hävitada.

Loodusteaduste ja ateismi vahekorra kohta valitses seisukoht, et teaduslik ateism ja loodusteadused on „orgaaniliselt ja lahutamatult

³⁴ Samas. Lk 11–12.

³⁵ К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения. Издание второе. Москва: Издательство Политической Литературы, 1974. Том 42. С. 127. Teadusliku ateismi definitsiooni ja elujaatava loomuse küsimusega on pikemalt tegeelnud ka Kuulo Vimmsaare. Ükskõiksus – on see hea või halb? Tallinn: Eesti Raamat, 1981. Lk 73 jj.

³⁶ Samas.

seotud” ning see on tingitud „nende sisemise olemuse ühtsusest ja ühistest ülesannetest”: „ühest küljest on ateism tihedalt seotud kogu kaasaegse loodusteaduse arenguga ja ammutab sealt oma argumendid religioosse maailmakäsitluse vastu; teisest küljest etendab ta tähtsat osa loodusteaduste enda arengus. Vabastades inimteadvuse religioosetest illusioonidest, mis moonutavad reaalselt maailmapilti, võimaldab ateism looduseuurijail sügavamalt ja täiuslikumalt tunnetada loodusnähtusi, anda neile õige seletuse”.³⁷ Teisisõnu: loodusteaduste andmeid kasutati ideoloogia huvides, neile anti „õige seletus”. Üks loodusteaduste põhiülesandeid ideoloogiavaldkonnas oligi esitada andmeid, materjali, mis lükkaksid ümber religioossed väited. Neil põhjusil on ateismiuurija William van der Bercken nimetanud nõukogulikku versiooni ateismist „ideoloogiliseks ateismiks” ja iseloomustanud seda järgmiste kategooriate kaudu: a) seotus poliitikaga, b) usk endasse kui ainuõigesse ateismi vormi, c) religioonilaadne loomus: ei ole isiklik uskumus, vaid korraldatud, pealesunnitud uskmatust.³⁸

Nii mõnigi välisuurija on püüdnud ateismi käsitleda kui „normaalset” teadust, kuid see on mõnevõrra naiivne lähtepunkt. Neis uurimustes on keskendutud loogika ja ideoloogia vastuoludele ning üldjuhul järeldatud, et ei ole alust rääkida teadusliku ateismi teaduslikkusest, kuna kõnealuse ateismi lähteasetsioonid olid valed ja lõppkokkuvõttes ei õnnestunud religiooni mõista, mistõttu näiteks James Thrower on oma monograafias³⁹ kasutanud nimetust „teaduslik ateism” üksnes jutumärkides ning kriitilised on ka teised uurijad. Tihti on rõhutatud, et teadusliku ateismi puhul ei olnud positiivset teaduslikku tulemit, kuna põhitegevus oli ainult eitamine ja religioonikriitika. William van den Bercken on toonud esile, et „Puuduvad paljud elemendid, mida võiks oodata teaduslikult käsitlusviisilt, näiteks ilmselgelt pole dialoogi oponentidega. Teaduslik ateism eelistab monoloogi, on kahtlemata monoliitne ja pikitud sektantliku dogmaatilisusega. Ta opereerib selektiivsete faktidega ja esitab usklikele poliitilisi süüdistusi. Ideoloogiline teadus on alati kaitseseisundis

³⁷ Gordijenko. Teadusliku ateismi alused. Lk 87.

³⁸ William van den Bercken. Ideology and Atheism in Soviet Union. Berlin-New-York, 1989. P. 69.

³⁹ James Thrower. Marxist-Leninist Scientific Atheism and the Study of Religion and Atheism in the USSR. Mouton De Gruyter, n.d., 1983.

ja oma olemuselt apologetiline”.⁴⁰ Neis uurimustes on teaduslikku ateismi käsitletud eelkõige tema propagandafunktsioonist lähtudes.

Ehkki teadusliku ateismi ideoloogilist külge ei saa ignoreerida, võib seda distsipliini käsitleda ka mõnevõrra teistsugusest vaatenurgast. Soome ateismiuurija Kimmo Kääriäinen peab ateismi mingil määral sünteetiliseks teaduseks: teaduslik ateism ei loo maailma-vaatelist teavet ise, vaid võtab selle teistelt teadustelt.⁴¹ See tähendab, et teaduslikku ateismi võib pidada üldnimetuseks, mis koon- das eri teadusharude (sotsioloogia, psühholoogia, ajalugu, füüsika, keemia jne) andmeid, mis puudutasid religioonitemaatikat. Sel moel said neist n-õ päristeadustest ateismi abiteadused: samamoodi kui näiteks ajalooteaduse või teoloogia puhul, kui kasutatakse teiste distsipliinide andmeid ja meetodikat. Seetõttu võib teaduslikku ateismi pidada äraspidiseks nõukogude teoloogiaks, seejuures ei käsitleta teoloogiat akadeemilise teadusharuna, vaid mingi konfessiooni õpetusena, mida iseloomustavad apologetilisus, dogmaatilisus ning mõnikord ka poliitiline sisu.

Mil määral saab ideoloogiline teadus või konfessionaalne teoloogia üldse teaduslik olla, on muidugi iseküsimus: oma apologetilise rolli tõttu olenevad teadustegevuse tulemused õpetusest või vähemalt on tunduvalt raskem saavutada teaduslikkuse eelduseks olevat neutraalsust. Ateismi teaduslikkusest rääkides võib lõppkokkuvõttes nõustuda Thomas Blakeley seisukohaga, mille järgi olid teadusliku ateismi puhul nii sisu kui ka vorm tihti kombinatsioon partei otsustest ja filosoofide lisandustest nende kohta.⁴²

Eelöeldut arvesse võttes võib resümeerida: 1) teaduslik ateism oli tugevalt ideoloogiline distsipliin, 2) ta kasutas teiste teadusharude andmeid, 3) loodusteaduste andmete kõrval rakendas teaduslik ateism teiste teaduste, nt sotsioloogia metodoloogiat, et koguda ja analüüsida oma andmeid, 4) andmeid interpreteeriti ideoloogia huvides. Järelikult ei ole teadusliku ateismi puhul tegu mitte otseselt ebateadusega, kuid parimal juhul siiski vaid poolteadusliku distsipliiniga.

⁴⁰ William van den Bercken. *Ideology and Atheism in Soviet Union*. P. 81–82.

⁴¹ Kimmo Kääriäinen. *Discussion on scientific atheism as a Soviet science, 1960–1985*. Lk 115.

⁴² Thomas Blakeley. *Scientific Atheism: an Introduction*. – *Studies in Soviet Thought*. IV (1964). P. 284.

Mil määral oli nõukogude teadus ateistlik?

Teoloog ja füüsik Ian Barbour on oma teoses „Religioon teadusajastul”⁴³ kirjeldanud nelja võimalikku suhet teaduse ja religiooni vahel: 1) konflikt, mille puhul üks välistab teise; 2) sõltumatus, s.t kokkupuude nende vahel puudub; 3) dialoog – kokkupuude teineteisega toimub mõlema süsteemi piirimaadel ning 4) integratsioon, kus religioon ja teadus tegutsevad käsikäes.

Nõukogude Liidus levinud arusaama järgi oli ainuvõimalik esimene variant. Selle järgi välistavad religioon ja teadus teineteist vastastikku, mitte ainult loodusteadused, vaid teadus üleüldse. Et ateismi peeti üheks teadusliku maailmavaate alustalaks, siis käsitleti automaatselt kogu (nõukogude) teadustegevust ateistlikuna ning vastupidi – ateismi teaduslikuna. Seetõttu oodati, et ateismi teemadel võtaksid peale ateistide sõna ka „päristeadlased”. Peeti heaks tooniks, et teadlased üllitavad teadustegevuse kõrvalt ka populaarteaduslikke artikleid, ehkki otsesid nõudeid või tellimusi (vähemalt Eestis) ei esitatud. Tegelikuses tingis see olukorra, kus teadlased hoidusid religiooni kohta midagi ütlemast, sest puuduliku religioonihariduse ja teabe tõttu ei olnud neil religiooni kohta midagi öelda. Ühingu „Teadus” Ateismi Teaduslik-Metoodilise Nõukogu koosolekul väljendati seda nõnda: „Ateistlikule tööle tuleks kaasa tõmmata loodusteadlasi, kuid kahjuks valitseb nende seas veel liberaalne suhtumine usuküsimustesse.”⁴⁴

Kui sellelaadsed artiklid „ajastu vaimu nõudel” ilmusid, siis kordasid nad enamasti ateismi kuldvaramusse kuuluvaid tõdesid loodusteaduste ja religiooni kokkusobimatusel. Seetõttu on enamik teadusliku ateismi alla käivast kirjavarast üpris propagandamaiguline või ülepakutud. Üheks seda laadi ateistlikkuse tipphinnanguks võib pidada järeldust, et jumalat ei ole olemas, kuna inimene on nõukogude teaduse saavutusena käinud kosmoses ega kohtunud seal jumalaga. Absurdsuselt kuulub see väide ateistliku huumori kuldvaramusse, seda on korduvalt ja mõnuga kasutanud nii kodumaised kui ka välisuurijad, ilmestamaks ateistliku propaganda totrust.

⁴³ Ian Barbour. Religion in the Age of Science. London, 1990; kättesaadav ka <http://www.religion-online.org/showbook.asp?title=2237> (22. mai 2009).

⁴⁴ ERA. R-2048-1-699. L 38. Teadusliku ateismi propaganda TMN materjalid 1966.

Selle väitega on lood aga veidi keerulisemad, kui esialgu paistab. Nimelt leidub Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee propaganda- ja agitatsiooniosakonna arhiivis koguni omaette säilik,⁴⁵ mis koosneb EKP piirkondlike organisatsioonide aruannetest selle kohta, mil moel seda sündmust rahvale serveeriti. Enamik kirjeldusi nõretab pateetikast („Mustvee II keskkoolis võeti TASS-i teadaanne lindile ja anti juba esimesel vahetunnil edasi kogu õpilaspererele. Kõik õpilased kuulasid seda teadet surmavaikuses ja pärast kõlas kõigis klassides võimas hurraa.”), kuid silma jääb üks oluline asjaolu: mitte kuskil ei ole märgitud, et seda sündmust oleks mingilgi moel seostatatud religioonivastase võitlusega. Kui pidada silmas, et ateistlik kampaania oli selleks ajaks juba paar aastat jõudu kogunud, on see nüanss märkimisväärne.

Ainus viide religioonile on säiliku 50. leheküljel, kus EKP Hiiu-maa rajoonikomitee sekretär on maininud, et Gagarini-teemalistel loengutel esitati lektoritele ka küsimusi ning mõned neist olid provokatsioonilise iseloomuga, mida sekretär seostas Soome raadio mõjudega. Üks seda laadi küsimustest kõlas: „Kas Gagarin ei kartnud jumala viha seal kõrgel pilvedes, nagu baptistid räägivad?”. Selle näite ja muu tausta järgi kaldun arvama, et järeldus Gagarini ja jumala ebaõnnestunud kokkusaamisest ei olnud tegelikult n-ö originaalne ateistlik idee, vaid tulenes hoopis mõne propagandisti vastulausest usklike samateemalisele väitele. Suure tõenäosusega kerkisid samalaadsed küsimused esile ka mujal Nõukogude Liidu mõõtmatuses avarustes, seega ei ole mingit alust pidada kirjeldatud juhtumit Hiiumaal selle väite algtõukeks. Ehkki Eestis oli vähemalt ametlikul tasandil juba 1970. aastateks loobunud sellistest robustsetest vulgaarateistlikest seisukohtadest, on seesama väide üllatuslikult esitatud 1980. aastal ilmunud õpikus „Teadusliku ateismi alused”.⁴⁶

Teisest küljest valmistas nõukogude teaduse ja ateismi puhul probleeme asjaolu, et kogu nõukogude ateism kannatas tugevalt kampaanialikkuse all: tegu ei olnud teemaga, millega oleks alata, iga päev aktiivselt tegeldud. Pärast järjekordset Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei Keskkomitee otsust „suurendada, aktivee-

⁴⁵ ERAF. 1-221-75. „Informatsioonid massilise selgitustöö kohta inimese lennu puhul kosmosesse”.

⁴⁶ Gordijenko. Teadusliku ateismi alused. Lk 94.

rida, parandada teaduslikku argumentatsiooni” kerkis ateismiteemaatika päevakorda, et siis peagi taas unustusse vajuda. Et ateismiga, eriti teaduslikuga, tegelesid vaid üksikud, oli iga inimene ja iga selleteemaline teadustöö hinnas. Mõnedes valdkondades oli raske teadusartikleid publitseerida, aga kui kirjutised seostati ateismiteemaatikaga, võis olla üsna kindel, et see avaldatakse ning kasu said mõlemad: ateismipropaganda eest vastutajad said linnukese kirja, autor aga artikli avaldamise trükis. Näiteid sel moel tekitatud kirjatöödest teadusliku ateismi kohta on toodud Eesti religiooni- ja ateismilugu kirjeldavas lõigus.

Kas Eesti teaduslik ateism oli olemas?

Ehkki üldkontseptsiooni poolest ei erinenud Eesti NSV religioonipoliitika ülejäänud Nõukogude Liidu omast, võib siinse olukorra eripärana esile tuua mõnevõrra leebemat suhtumist religioonisse kui enamikus liiduvabariikides: Baltimaad, eriti Eesti, olid teatud moel näidisala Lääne tarbeks. Oluline oli ka ülejäänud Nõukogude Liidu (v.a Läti ja Leedu) peamiselt õigeuskliku või islami tausta valguses erandlik luterlik tagapõhi, mis eeldas Moskvast tulnud otsuste kohandamist kohalike oludega. Samasugune oli suhtumine ka teadusliku ateismi vallas, mistõttu Eesti teaduslikuks ateismiks võib pidada neid töid, mis käsitlevad kohalikku olukorda. Faktilist erinevust „üleliidulise ateismiga” ei ole siiski võimalik leida. Ometi võib märkida, et siinsed käsitlused olid mõnevõrra vähem raevukad kui Venemaal ilmunud. Selle üks põhjusi oli ilmselt asjaolu, et vene identiteedi oluliseks osaks peetakse õigeusu kirikut, ent Eestis ei saa sama väita luterluse kohta: see ei eristunud natsionalistlike ideede kandjana.

Eri allikate põhjal oli Eestis paar-kolm kuni paarkümmend teaduslikku ateismi viljelevat autorit, peamiselt kuulusid nende hulka eri ülikoolide filosoofiakateedritega seotud inimesed.⁴⁷ Kahtlemata oli tegemist täiesti kõrvalise alaga, sestap tekitas alatasa probleeme uute inimeste kaasamine töösse (nii teaduslikul kui ka vulgaarateistlikul tasandil). Seetõttu oli enamik siin levinud ateismikirjandusest vene keelest tõlgitud tekstid, mis olid tihtipeale pigem vulgaarateist-

⁴⁷ Lembit Raid. Autori intervjuu 16. jaanuaril 2003.

liku suunitlusega ning enamjaolt ideoloogilised, mitte teadusliku rõhuasetusega.

Eelmainitud ateismiteemadest käsitleti Eestis peamiselt religiooni ja ateismi ajalugu, teine olulisem suund oli religiooni- või ateismisotsioloogia. Teadusliku ateismi ühe praktilise väljundi, kohalikest traditsioonidest lähtuvate uute tavandite loomisel oldi suhteliselt viljakas, ent ateismi filosoofilise poolega Eestis peaaegu üldse ei tegeldud. Vähemalt 1960. aastatel peeti Eestit teadusliku ateismi valdkonnas kõige mahajäänumaks terves NL-s: kogu liidus tegeldi selle valdkonna 232 teemaga, Eestis oli neist käsitletud ainult seitset. Asjaosalised pidasid üheks mahajäämuse põhjuseks Eesti Teaduste Akadeemia huvipuudust.⁴⁸

Olulisemad isikud Eesti teadusliku ateismi loos

Eesti ateismi ajaloo võtab suuresti kokku 1978. aastal publitseeritud Tartu ülikooli parteiajaloo kateedri õppejõu Lembit Raidi monograafia „Vabamõtlejate ringidest massilise ateismini”, mis käsitleb aastaid 1900–1965 ja tugineb peamiselt arhiiviallikatele, ehkki loomulikult kirjutatud tüüpilises nõukogude ajalookirjutuse vaimus. Kuni nõukogude aja lõpuni ei lisandunud selles valdkonnas õigupoolest midagi, varasematest aastatest pärinevad sama autori sulest mõned artiklid Eesti ateismiloo üksikute ajavahemike kohta. Eesti ateismilugu on põgusalt käsitletud ka Kuulo Vimmsaare (nt „Eestimaa usundi- ja ateismilugu: ühiskonnateaduste erikursuse materjal”. Tallinn, 1988), kellest tuleb allpool pikemalt juttu.

Religiooni- ja ateismiloo valdkonnast on ette näidata koguni kolm mahukat artiklikogumikku „Religiooni ja ateismi ajaloost Eestis”, ilmunud aastail 1956, 1961 ja 1987. Nende teoste puhul on üpris nähtavad katsed serveerida teadusliku ateismi nime all asjasse üsna põgusalt puutuvaid uurimusi. Mõned näited artiklite autorite ja pealkirjade kohta: Ülo Tedre, „Riimiline rahvalaul võitluses kiriku vastu XIX sajandil”; Alice Moora, „Eestlaste muistsest usundist”; Ea Jansen, „Eesti valgustajad-demokraadid võitluses kiriku ja religioosse obskurantismi vastu (XIX sajandi lõpust 1917. aastani)”, Jüri Seli-

⁴⁸ ERA. R-2048-1-646. L 51; Teadusliku ateismi propaganda TMN materjalid 1964.

rand, „Muistsed matmiskombed eestlaste usundi ja ristiusu-vastase võitluse kajastajana”, „Luteriusu kriisist fašismi perioodil kodanlikus Eestis” jne. Ateismiloolane Lembit Raid on intervjuu käigus tunnistanud, et „ateismi sildi all õnnestus teinekord nii mõnigi asjalik tekst avaldada”.⁴⁹ Kui tüüpiline ateistlik tekst rõhutas peamiselt religiooni ja loodusteaduste vastuolusid, siis Eesti-kesksed religiooniloolised uurimused toonitasid, kuidas juba meie kauged esivanemad said aru kiriku ja kristluse inimvaenulikkusest ning selle vastu vapralt võitlesid. See teema andis võimaluse tuua esile „700-aastane orjapõlv” ja eestlaste „põline vaen sakslaste vastu”, millest omakorda tulenes „iidne sõprus vene rahvaga”.

Üks tähtsaimaid isikuid, kes ateismivaldkonnas Nõukogude Eestis tegutses, oli Tallinna Polütehnilise Instituudi filosoofiakateedri juhataja, dotsent Kuulo Vimmsaare, kelle peamisi uurimistemasid oli Eesti luterlus ja selle arengutendentsid. Märkida võib tema teoseid „Luterlus enne ja nüüd” (1969), „Luterliku kiriku ideoloogiast tänapäeval” (1963) ning ka teisi samalaadsete pealkirjadega kirjatöid, mis vaatlesid luterlust ja nüüdisaegset religioosset olukorda. Põhiliselt Vimmsaare uuris Eestis ka ateismi filosoofilisi aspekte.

Luterluse ajalugu käsitleva kandidaadiväitekirja „Luteri usu kiriku ja riigi vahekorra õiguslik reguleerimine kodanlikus Eestis” on 1974. aastal koostanud Tartu Riikliku Ülikooli (TRÜ) filosoofiakateedri hilisem dotsent Helgi Sillaste. Hiljem tegutses ta teadusliku ateismi lektorina TRÜs ja Tartu rahvaülikooli ateismikateedris ning koostas mitmesuguseid metodoloogilise suunitlusega ateistlikke tekste.

Religioonisotsioloogia sai üleliidulisel tasandil hoo sisse pärast NLKP KK ideoloogiakomisjoni 1963. aasta lõpu otsust, mille järgi tuli ateismiküsimustele veel suuremat tähelepanu pöörata. Selle otsuse alusel asutati 1964. aastal Sotsiaalteaduste Akadeemia juurde Teadusliku Ateismi Instituut ning üle terve NL loodi 40 tugipunkti, et korraldada sotsioloogilisi uuringuid, mille põhjal saaks suunata praktilist ateistlikku tööd.⁵⁰ Samal ajal hakati ka Eestis rõhutama sotsioloogiliste uuringute vajalikkust.⁵¹ Üks peamisi auto-

⁴⁹ Lembit Raid. Autori intervjuu 16. jaanuaril 2003.

⁵⁰ Bohdan Bociurkiw. Soviet research on religion and atheism since 1945. – Religion, State and Society. 2. No. 1. 1974. P. 14.

⁵¹ ERA. R-2048-1-589. L 38. Teadusliku ateismi propaganda TMN materjalid 1963.

reid selles vallas oli eelkäsitletud Kuulo Vimmsaare, kes oli Tallinna Polütehnilise Instituudi (TPI) juurde loodud ateismiklubi „Atheos” üks peamisi eestvedajaid. Klubi liikmete abil tehti mitu uurimust, näiteks uuriti Tallinna kirikuliste demograafilist koosseisu, TPI üliõpilaste arvamusi elu mõtte kohta jne, uuringute tulemusi kajastati artiklites või raamatutes. Ateistliku töö tõttu võõrdusid inimesed religioonist üha enam, nõnda muutus religioonisotsioloogia peagi ateismisotsioloogiaks. 1968. aastal tehtud uurimus „Klubi ja kaasaeg” püüdis täpsustada mitteusklike tüüpe, religioonisotsioloogiasse ja ateismisse ükskõikselt suhtujate koosseisu ja sellest ükskõiksusest ülesaamise mooduseid. Seda uurimust on kajastatud nii 1970. aastal ilmunud teoses „Ateism, religioon, sotsioloogia” kui ka 1981. aastal avaldatud trükises „Ükskõiksus – on see hea või halb?”.

Religioonisotsioloogilisi uurimusi tehti mõnikord ka keskkoolides, kus ateismialal aktiivne õpetaja juhendas õpilaste uurimistöid. Nii näiteks tutvustati õpetaja Leelo Bartelsi õpilaste ateismisotsioloogilist uuringut koguni üleliidulisel ateismikonverentsil.⁵² Üliõpilased kirjutasid ateismi kohta uurimistöid neis kõrgkoolides, kus ideoloogiline kohalolek oli tuntavam: Tallinna Pedagoogilises Instituudis (TPedI) ja TPIs, TRÜ sai aga oma passiivsuse pärast ateismivaldkonnas mitmel korral kurjustada, sest ei suudetud korraldada isegi teadusliku ateismi aluste kursuse lugemist.⁵³ Mulle ei ole teada, et Tartu ülikoolis oleks ateismiteemadel töid kaitstud (v.a eelmainitud H. Sillaste väitekirj), küll aga tehti seda Kuulo Vimmsaare juhendamisel Tallinnas. Enamik neist töödest oli religioonisotsioloogilise kallakuga. Vahetevahel tegid sotsioloogilisi uuringuid ka Rahvasaadikute Nõukogude Täitevkomiteede (RSN TK) juures tegutsenud ususeadusandluse tagamise kaastöökomisjonid, kuid see tegevus oli sporaadiline, eelkõige oli eesmärk näidata kõrgemalseisvatele organitele ateismitöö aktiivsust.⁵⁴

⁵² Kään. Ateistide argipäevad. Lk 4. Ka mitu Kuulo Vimmsaare juhendatud uurimust jõudis üleliidulisele areenile. Kuulo Vimmsaare, intervjuu artikli autorile (2008).

⁵³ ERA. R-2048-1-920. L 74, Filosoofia ja ateismi propaganda TMN materjalid (1970).

⁵⁴ Üht sellist uurimust on tutvustatud ajalehes Nõukogude Hiiumaa 1970. aasta 15. jaanuaril ilmunud artiklis „Ühe uurimuse tulemustest”. Kirjutises on küll juttu Hiiumaa ateistide klubist, kuid sisuliselt oli tegu samasuguse kaastöökomisjoniga, nagu oli loodud teistegi RSN TK-de juurde.

Religioonisotsioloogia valdkonnas oli tegev ka Inna Baturin, kelle uurimused olid tihti praktilise kallakuga ning puudutasid ennekõike uute tavanditega seotud teemasid, noorte suvepäevade tulemusi ja arengut.

Uute tavandite uuringud olidki suures osas puhtpraktilised, seetõttu kujunes sellest teadusliku ateismi kõige olulisem suund. Selles valdkonnas osutus Eesti mõnedel juhtudel isegi eesrindlikuks: esimesed leeri asendusena mõeldud noorte suvepäevad Nõukogude Liidus peeti 1957. aastal Paide rajoonis, samuti peeti esimesed „nõukogulikud” pulmad just Eestis. Uusi „sotsialistlikke” kombetalitusi ei käsitletud mitte kiriklike kommete vastandina, vaid pigem rahvakommetest välja kasvanuina, toonase retoorika järgi aitas teaduslik tegevus rahvakombeid „ajakohastada” ja „uuele tasandile” viia, aga ka „rahvalikele kommetele uue sisu anda” (põhimõttel „vormilt rahvuslik, sisult sotsialistlik”).

Selles valdkonnas paistab seos teaduslikkusega silma eriti abielutavade puhul: pulmakommete „kaasajastamisse” kaasati ateismiaktivistide ja perekonnaseisuosakondade ametnike kõrval ka ülikoolide õppejõud, ajaloomuuseumide, etnograafiamuuseumide jt kultuurialade töötajad. Uute traditsioonide kohta tegid uurimistööd Kuulo Vimmsaare, Lembit Raid, Virve Kalits, Gennadi Gerodnik, Inna Baturin, usuasjade voliniku asetäitja Kalju Oja jt. Enamasti olid uurimistöö tulemuseks metoodilise kallakuga tekstid, kus üldistati senitehtut ning anti soovitusi, kuidas nõukogulikke traditsioone paremini korraldada ja arendada.

Peale selle on ilmunud hulk viidetega tekste, mille autoriteks on tihti eespool mainitud isikud. Nende kirjatööde ideoloogiline suund on sedavõrd prevaleeriv, et need tuleb paratamatult liigitada **religioonikriitika** hulka. Sellesse rühma võiks näiteks kuuluda Lembit Raidi sajalahelkühjeline teos „Usklikud ja kommunistid”, mida võib mõneti pidada religioonisotsioloogia käsitluseks, mis püüab analüüsida religioossuse ajalugu ja selle muutusi nüüdisajal. Autor ise on mulle intervjuu käigus öelnud: „Ateism oli ainuvõimalik religiooniteemaatikaga tegelemise vorm.”⁵⁵

Üks eriline religioonikriitika esindaja oli TRÜ füüsikakateedri dekaan Anatoli Mitt, kes ühtlasi oli TRÜ ateismiklubi president ja

⁵⁵ Lembit Raid, intervjuu 16. jaanuaril 2003.

Tartu rahvaülikooli ateismikateedri dekaan. Tema kuulumises teaduslike ateistide ridadesse ei mänginud rolli mitte religiooni käsitlemise teaduslikud meetodid, vaid „tõelise” teadlase staatus. Nagu juba mainitud, kannatas ateismitemaatika pideva kaadripuuduse all, seetõttu tuli rakendada kõiki, keda vähegi võimalik. Ehkki Anatoli Miti vulgaarateistlik käremeelsus usuasjades oli üldteada, oli ta õigupoolest ainus piiblikriitikaga tegeleja Eestis. Siinkohal paar näidet tema „teadusliku piiblikriitika” kohta: „Täie veenvusega selgitati kuulajaile, et religioosset moraali kui niisugust polegi olemas. Kirik lihtsalt omastas juba ammu varem kehtinud üldnimiliku kooselu moraali normid ja pani neile kirikupitsati peale. Kas või seitsmes käsk „sa ei tohi varastada” on ise Babüloonia seaduste koodeksist vaimulike poolt varastatud – „pühakirja” sisustamiseks.”⁵⁶ Vana testamendi Iiobi raamatut käsitledes jõudis Mitt järeldusele, et „jõehobu on jumala loomingu meistersaavutus”.⁵⁷ Tema suhtumise piiblisse võtab kokku järgmine tsitaat: „Tõepoolest, kes kord mõistusega haarates piiblit läbi loeb, võib öelda, et ta on põhilise ateistliku teosega tutvunud, niivõrd loomuliku mõistuse vastane teos see on.”⁵⁸

Usuasjade voliniku abi Kalju Oja on 1971. aastal kirjutanud: „Kümmekond aastat tagasi domineeris nõukogude ateistlikus kirjanuses vaade, mille kohaselt hinnati religioosset moraali mitte niivõrd ühe või teise usuvoolu konkreetse õpetuse alusel, kuivõrd mõnede piiblitekstist väljarebitud lausete alusel.”⁵⁹ Tegelikult ei muutunud selles vallas kuni Nõukogude Liidu lõpuaegadeni peaaegu midagi: artiklitesse, mis pidanuksid käsitlema teaduslikku ateismi, lipsas tihti peale hiljemgi selliseid „ideoloogilisi vääratusi”.

Milliste tulemusteni jõudis teaduslik ateism?

Üks ateismi peaesmärk, olgu siis ametlikult või mitteametlikult, oli tõrjuda kirik ühiskonnast välja. Selles võitluses oli kaks suunda. Esimene oli usklike veenmine propagandatöö abil; teaduslik ateism pidi

⁵⁶ Anatoli Miti isikuarhiiv, TÜR KHO. 80-84. L 52.

⁵⁷ Anatoli Miti isikuarhiiv, TÜR KHO. 80-83. L 11.

⁵⁸ Anatoli Miti isikuarhiiv, TÜR KHO. 80-84. L 2.

⁵⁹ Kalju Oja. Sektantliku moraaliõpetuse põhimõtetest. – Religiooni ja ateismi küsimusi minevikus ja tänapäeval. Tartu, 1971. Lk 55.

andma selle jaoks lähtealused. Teine suund oli kirikliku traditsiooni murdmine uute tavandite loomise ja arendamise kaudu. Selles oli teaduslikul ateismil samuti oma roll. Praktikas õigustas end pigem uute tavandite suund, kuid selle võidu tulemused olid mõneti vastuolulised: kirik muutus ühiskonnas tõesti marginaalseks, kuid ühtaegu kadus enamiku jaoks vajadus filosoofilise ateismi järele. Seetõttu näis kirikuvastane tegevus võitlusena tuuleveskite vastu. Uute tavandite algne ateistlik sisu murenes aja möödudes ja seos ateismiga muutus üha nõrgemaks. Mõlema tendentsi mõjul kahanes ateismi niigi marginaalne roll ning nii religiooni kui ka ateismi puhul võttis maad ükskõiksus (toonase terminiga „indiferentsus”), sest teaduslik ateism, mis pidanuks jagama teavet ka religiooni kohta, oli täiesti ebaolulisel positsioonil.

Kokkuvõtteks

Kõike eelnevat resümeeerides võib tõdeda: ühest küljest oli ateism ideoloogilise süsteemi maailmavaateline komponent, teisest küljest aga selle ideoloogia maksmapaneku vahend. Tema teaduslikkuse peamine alus oli dogmaatiline arusaam marksismi-leninismi teaduslikkusest. Nõukogude teadust käsitleti automaatselt ateistlikuna ja ateismi teaduslikuna, hoolimata andmete kogumiseks kasutatud meetodeist, või hoopis nende puudumisest.

Käsitledes teadusliku ateismi teaduslikkust, tuleks temasse suhtuda kui sünteetilisse teadusesse, mis on eri teadusharude andmete koondamise tulem religioonikriitika eesmärgil ning mille põhiväide on religiooni kokkusobimatus marksistliku ideoloogia ja loodusteadustega. Ent kui teadus rakendatakse ideoloogia teenistusse, siis ei ole teadustöö objektiivne, vaid mõjutatud – hoolimata teaduslikust mimikrist ei leidu sel teadusega enam suurt ühisosa. Et ateistide lisandused loodusteaduste andmetele olid enamasti ideoloogilist laadi, omandas teaduslik ateism eelkõige apologetilise rolli ja teda võib pidada pigem poolteaduslikuks kui teadusliku distsipliiniks.

Eestis kuulusid teaduslike ateistide ridadesse ainult mõned inimesed, kes enamasti olid tegevad eri kõrgkoolide juures. „Eesti teaduslikust ateismist” võib nõukogude teadusliku ateismi taustal

rääkida ainult niivõrd, kuivõrd nende tööd puudutasid kohalikku olukorda. Peamised uurimissuunad olid religiooniloolised ja ateismiloolised, ent ka sotsioloogilised, eriti 1970. aastatest alates, kui sotsioloogia sattus põlu alla: mis oli lubatud ateistidele, ei olnud lubatud lihtsurelikele. Mõneti erandlikuna võib esile tuua uute tavandite kui teadusliku ateismi praktilise külje populaarse leviku.

Atheism as a Soviet Science

ATKO REMMEL
UT Faculty of Theology

The following questions will be addressed in the talk: To which extent were Soviet anti-religion practices scientifically grounded? To which extent can one speak about atheism as a scientific discipline? Is it justifiable to regard Soviet science as „atheist“?

On the one hand, atheism was a conceptual component of the prevailing ideology, but on the other hand it was a practical device used for enforcing this ideology. The main basis for regarding it as scientific was the dogmatic position that Marxism-Leninism was a scientific theory. Soviet science was therefore automatically considered atheist and atheism scientific, regardless of the scientific methods – or lack thereof – which were used for gathering data.

When speaking of the scientific character of scientific atheism, it should be approached as a synthetic discipline which drew together the results of other disciplines with the aim of criticizing religion, its main conclusion being that religion was incompatible with Marxist ideology and natural sciences. However, when science is exploited for ideological reasons, it is inevitably biased and lacks some of the main attributes of scientific quality, despite its scientific mimicry. Moreover, since the contributions of atheists to the findings of natural sciences were mainly of ideological nature, the discipline attained an apologetic role and it can be considered a quasi-scientific rather than a scientific discipline.

In Estonia the community of scientific atheists consisted barely of a handful of people who were mostly occupied at different establishments for higher education. „Estonian scientific atheism“ can be distinguished from Soviet scientific atheism only so far as their writings dealt with the local situation. The main fields of study were the history of religion and sociology; on the practical side the main focus was on the new Soviet rituals.